

UNDERHÅLL, SKÖTSEL OCH RENOVERING

Regelbunden tillsyn och enkla underhållsåtgärder är viktiga. Om brister upptäcks och åtgärdas i tid kan mer omfattande skador undvikas. Även om du själv inte använder madhuset just nu så lägg på ett tätt plåttak och håll efter sly, så har du hjälpt det att överleva till nästa generation och gjort en viktig kulturgärning.

Årlig översyn

- Kontrollera att taket är intakt och utan läckage. Ta bort eventuella nedfallna grenar etc. Om det ligger ett tegeltak, kolla att alla pannor är hela och ligger på plats.
- Håll fritt från jord mot trä samt träd och buskar i madhusets direkta närhet. Rönjning görs mest effektivt sommartid.
- Se till att dörrar/luckor är ordentligt stängda under vintern. Lägg en sten mot dörren om den skevar nedtill.
- Sköt gärna om ängen runt ladan så att ladan får finnas kvar i sin naturliga miljö. En äng kräver årlig skötsel med fagning, slåtter, lövtäkt, rönjning och efterbete. Slåttern bör ske mellan mitten av juli och början av augusti, med skärande redskap som lie eller knivslåtterbalk. Höet måste tas bort från ängen för att inte skada växtligheten och inte ge en önskad gödslingsseffekt. Ängen får absolut inte gödslas, då försvinner artrikedomen. Om det dykt upp partier med högvuxen gödselpåverkad vegetation, t ex hundkex, bör dessa slås tidigt före frösättningen, för att på sikt bli av med dem. Betesdjur bör inte släppas in tidigare än två veckor efter slåttern, och inte pågå för sent in på hösten.

Att tänka på vid underhållsåtgärder och renoveringar

- Ibland måste man göra åtgärder, men gör inte större ingrepp än nödvändigt. Skadade ursprungliga delar bör hellre lagas och förstärkas, än att bytas. Om några gamla delar måste bytas ut, ska det befintliga utförandet kopieras. Utgå från den aktuella byggnaden. Se hur delarna är infästa, vilka mått de har, vilket material de är utförda i och hur ytorna är bearbetade. Försök att få tag i samma material och av lika hög kvalitet som tidigare. Byt bara skadade delar.
- Om de delar som behöver bytas ut har tillkommit i sen tid och genom materialval eller utformning tydligt förvänskat eller försvagat konstruktionen, är det lämpligt att försöka återgå till ett tidigare utförande. Kopiera ett äldre utförande. Om detta är försvunnet på det egna madhuset kan man leta på andra madhus i trakten eller på en hembygdsgård.
- Använd inte nya moderna material som isolering, skruv, tryckimpregnerat virke eller betong. Att lägga ett plåttak på ett madhus påverkar visserligen upplevelsen, men kan ses som en livsviktig skyddstäckning. Spara äldre tak under!
- Se till att stenarna under de fyra hörnen ligger som de ska. Använd aldrig betong eller främmande material här. Timmerkonstruktionen kräver inte sten längs med hela sidan, utan bara under hörnknutarna.
- Att lägga ett nytt sticketak kan vara ett spännande projekt, men kräver underhåll. Ta reda på fakta i god tid, boka färskhyvlade stickor, ta hjälp av någon som lagt sådana tak tidigare. Lägg stickorna på rätt håll, både på rätt sida och med fibrerna riktning nedåt.
- Återanvänd gamla handsmidda delar när sådana finns, till exempel bandgångjärn och haspar på dörrarna. Anlita gärna en smed för kompletterande smidesarbeten. Förutom vid luckor förekommer inte spik eller skruv alls i en timrad lada. Järn kan rostskyddsbehandlas genom linoljebränning, där föremålet hettas upp och sedan doppas i rå linolja.
- Madhus var vanligen inte målade. Om ditt madhus aldrig varit målad, så låt det förbli omålad. Har det har varit målat så använd endast traditionella färgtyper som äkta falu rödfärg eller dalbränd trätjära.
- Dokumentera genomförda renoveringar. Fotografera! Rista gärna in renoveringens årtal i någon ny väggstock eller takstol. Kanske också dina initialer, för att lämna lite fakta åt kommande generationer. Gamla utbytta delar av särskilt kulturhistoriskt intresse bör tas till vara och förvaras på en vind eller dylikt. De kan komma till användning vid framtida forskning.

De ängslador som är inventerade i Kalmar län finns på: <http://www.lansstyrelsen.se/kalmar/SiteCollectionDocuments/Sv/djur-och-natur/vaxter-och-djur/projekt/avslutade-projekt/Kartbilaga9.pdf>. Inventerade ängslador i Kronobergs län: <http://www4.g.lst.se/scripts/lador/sok.asp>. Faktablom om ängslador i Jönköpings län: www.jkpglm.se.

Genom att restaurera och återuppta hävden i äldre ängar går det att göra en betydelsefull insats för floran och faunan, samt en mycket stor kulturhistorisk insats. Tips om hur man sätter igång kan du få från länsstyrelsen i Kalmar län.

LÄNSMUSEETS BYGGNADSANTIKVARIER: 0480 - 45 13 00
BEYGGELSEENHETEN LÄNSMUSEET: www.kalmarlansmuseum.se/byggnadsvard
STOR FOTODATABAS MED ÄLDRE BILDER: www.kalmarlansmuseum.se
ANSÖKAN OM BYGGNADSVÅRDSBIDRAG: Länsstyrelsen Kalmar 010-223 80 00
INFORMATION OM BIDRAGEN FINNS PÅ: www.lansstyrelsen.se
LÄNSMUSEETS TEGELSAMLING: www.digitaltmuseum.se

Litteraturltips

Ängslador/madhus, rapport från inventering 1994/95 samt tips på bevarande och skötsel. Länsstyrelsen i Kalmar län informerar, meddelande 1995:15, Susann Johannisson. Kan beställas på <http://www.lansstyrelsen.se/kalmar>.

Våtmarkernas kulturarv, rapport från Riksantikvarieämbetet 2002:3, Per Lindegård

Liggatimmerhus - tillsyn och reparation. Riksantikvarieämbetet & statens historiska museer, RAÄ 1992:2

Taktäckning med stickspån, ur Kulturmiljövård 2-3:94, Stina Wedman.

Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvärden. Jordbruksverket, 1998. Höök-Patriksson

Våtmarkernas värde för flora och fauna – skötsel, restaurering och nyskapande. Naturvårdsverket, rapport 4175, 1993. Svensson R, Glimskär A.

Ladan i landskapet – Gästrikland och Hälsingland. Länsstyrelsen Gävleborg, 1996. Gagge, Ann-Christin.

Miljöhistorisk kunskap och våtmarksrestaurering, ur Digitala historiska kartor-tillämpningar i GIS för kulturmiljövården. Riksantikvarieämbetet, 2002. Moström Jerker.

Vattens folklore, sägen och folktro kring bäckar, älvar, sjöar och hav. Carlssons bokförlag, 1997. Tillhagen, Carl-Herman.

Foto
Samtliga fotografier Kalmar läns museum. Karta från länsstyrelsen i Kalmar län.

Framsidesbild
Framsidas bild föreställer timrad lada med sticketak i Lindås, Emmaboda.

Länsstyrelsen
Kalmar län

ÄNGSLADOR MADHUS i Kalmar län

Till vänster: Titta till dit madhus en gång om året. Om du inte har möjlighet att underhålla ett traditionellt halmtak, sticketak eller brädtak är det bättre att lägga en skyddsplåt.

Till höger: Denna ängslada från Vimmerby har en traditionell dörröppning med lösa liggande runda stockar bakom två stolpar.

I ängsladan förvarades en del av årets viktiga höskörd.

Brädlada.

I vårt län används ordet madhus mer än ängslada, eftersom majoriteten av ladorna ligger vid våtmark. Både madhus och ängslada är dock rätt. Förr benämndes ladan hon.

Både brädlador och de rundtimrade ängslador som finns kvar har ett mycket högt kulturhistoriskt värde bestående av byggnadsteknikhistoriska och jordbrukshistoriska värden. Ängsladan är också den enda byggnad i denna del av Sverige som byggts av oskrävt synligt rundtimmer.

HISTORIK OCH PLACERING

I Kalmar län förekommer bevarade madhus idag främst i skogsbygderna i inlandet, vilket också är den historiska utbredningen. De ligger oftast långt in i skogen och är sällan synliga från vägen. Förekomsten av madhus hänger tydligt ihop med skogsbygderna där boskapsskötsel var dominerande. På Öland har ängslador inte förekommit alls. De lador som finns kvar idag i länet visar en tydlig koncentration till främst två kommuner, Oskarshamn och Emmaboda. Madhusen i länet användes ofta in på 1950-talet, i vissa fall in på 1960-talet. Därefter lämnades majoriteten åt sitt öde och förföll, på grund av rationaliseringar inom jordbruket. Bäst har de lador klarat sig där taket täckts med eternit eller plåt på 1960- eller 1970-talen.

Madhusen ligger på fast torr mark i närheten av de blöta våtmarkerna som försåg gården med viktigt hö.

Madhusen är oftast placerade vid våtmark, sidvallsäng, som ofta ligger en bra bit ifrån själva bykärnan. Detta visar på betydelsen av att varje bonde ägde en del i en våtmark som fungerade som äng. Under 1800-talet var våtmarkerna en mycket betydelsefull del i jordbrukets ekonomi. Här fanns rikligt med starrgräs som var nödvändigt för att få vinterfodret att räcka. De äldsta madhusen finns vid de naturliga slättermadena medan madhus från 1900-talet mer ligger vid områden som var nya odlingsmarker, som mossodlingar. De nya lägena styrdes av de

många sjösänkings- och utdikningsprojekten som genomfördes i landet från slutet av 1800-talet. Detta i sin tur styrdes av den snabba befolkningsökningen och nya tekniska möjligheter. Staten gav ofta också ekonomiska stöd till dessa projekt, som därför påskyndades. De flesta sjösänkningarna i landet skedde i Mälardalskapen och Småland.

HUR ANVÄNDES MADHUSEN?

Gårdens folk valde en dag under sommaren, från mitten av juli-augusti, då man gemensamt gick ut till de blöta ängarna och slog gräs, framför allt starrgräs. Detta stackades så att det kunde torka. Det finns många muntliga berättelser om denna ”utflykt”. Ibland finns någon anteckning eller inristade initialer eller årtal på väggen inne i madhuset som vittnar om detta. Längre fram på sommaren lades det torkade gräset in i ladan och dörren stängdes för. Så fick höet ligga tills en dag på vintern då marken var frusen eller snötäckt och lättare kunde köras hem till gården.

Vem var AGS? Är det Axel Gustafsson som ristat sina initialer? Idag en hälsning från en som jobbat här på 1800-talet.

OLIKA TYPER AV MADHUS

Den rundtimrade ängsladan med halmtak

Den äldre typen av madhus är timrad med enkla rännknutar av barkade hela stockar av gran eller fur. Spik användes inte alls. Timret till dessa lador tog man enklast på plats, så att man slapp svåra transporter av byggmaterial. Dessa tidiga lador byggdes också under en tid då timret inte var värt så mycket pengar. Situationen förändrades då industrialismen tog fart, sågade varor efterfrågades och timret fick ett större ekonomiskt värde. Värdet av vinterfoder var ursprungligen högre än timmervärdet.

Timmerladorna hade oftast s.k. mångåstak. Smala åsar, vanligen av granslanor, låg då mellan varje stockvarv i gavelröstena. Till taktäckningen användes vass från platsen eller halm från gården. När taken blev gamla förekom att man lade ett nytt tak ovanpå halmtaget, under tidigt 1900-tal ofta spån (stickor) eller tegel. Teglet som användes var ofta överblivet från gården. Från 1900-talets mitt användes även sinuskorrugerad plåt. Åstak med tre åsar förekom också. De täcktes oftast med brädtak.

Den mest ålderdomliga typen av dörröppning består av lösa brädor som träns in bakom två stolpar. I Oskarshamns, Hulfsfreds och Vimmerby kommuner förekommer en variant men med hela runda stockbitar. Traditionella bräddörrar förekommer också. Det är ganska vanligt att en äldre timrad lada gjorts större för att få in mer hö. Då har taket höjts med nya takstolar. Gavelpartierna har försetts med panel och med

Den traditionella dörröppningen på madhus är idag en ålderdomlig bevarad detalj som man bör vara rädd om!

en öppning/bräddlucka i ena gavelpartiet. Här har man kunnat lasta in hö från en vagn, efter att ladan fyllts nedtill och dörren stängts. Fenomenet kan tolkas som att ladan använts under lång tid, och fått förnyad användning i samband med 1900-talets utdikningar och nyodlingar. Inte sällan kan den timrade ladan då ha flyttats inom byn.

Brädladan med sticketak

Ängslador med panelklädd regelstomme hänger samman med industrialismen och att sågar blev vanligare på landsbygden, samt att vägnätet byggdes ut så att man kunde transportera virket. Tillgången

på maskintillverkad spik var också avgörande. Brädladorna är yngre företeelser än de rundtimrade ladorna, men förekommer redan under 1900-talets början. Brädladorna indikerar områden som nyodlades, dikades ut etc. under 1900-talet, varför de därmed också har ett högt kulturhistoriskt värde.

Brädlador har ofta traditionella s.k. bräddörrar, som består av stående brädor som spikats ihop på insidan av kraftigare regler i Z-form. Dörrarna har gångjärn, inte sällan handsmidda på gården. Brädladornas tak har takstolar och var ofta ursprungligen täckta med spån, sticketak. Det är vanligt att sticketaket senare täckts med tegel, eternit eller plåt. Ibland var dessa brädlador stora som logen hemma på gården, och rymde förutom förvaring också en tröskloge med tätt golv. Här kunde man tröska t ex havre från de utdikade havreodlingarna, direkt på plats.

Andra konstruktioner

Det finns i länet bara ca 10 stycken kända bevarade s.k. halvador, som är en knuttimrad lada där ena väggen är högre än den andra, så att taket bildar ett s.k. pulpettak. Det finns också ca 10 stycken kända ängslador i skiftesverk. Troligen är dessa byggda av återanvänt virke från någon av gårdens andra byggnader.

Endast 10 lador i länet har denna ovanliga form med snedtak.

ÄNGSLADANS BETYDELSE OCH KULTURHISTORISKA VÄRDEN

På 1940-talets ekonomiska kartor kan man se att det fanns ett antal madhus i varje by i Smålands inland, ibland så många som 20-30 stycken per by. Varje gård kunde ha flera madhus. Om man multiplicerar detta med antal byar i länet får man en ansevärd summa. Idag är bilden en helt annan. I hela länet finns endast drygt 300 stycken bevarade, enligt en inventering 1994, se karta. I de flesta byar finns inte en enda lada kvar. Det är helt klart att madhusen i länet är mycket sällsynta, på gränsen till utrotningshotade. Har du har en ängslada, timrad eller brädlada, så var mycket rädd om den!

Ängen är ett mycket viktigt kulturhistoriskt fenomen, med 1000 åriga rötter i vårt land. Den är också en levande genbank, eftersom slätter utan konstgödning gett en artrikedom som utvecklats under lång tid. Också vid en jämförelse internationellt är våra kvarvarande svenska ängar unika, trots att det i Sverige idag återstår en promille av hävdad och ögödslad ängsmark jämfört med 1800-talets början. Hävdade ängsmarker har levt kvar längst i södra Sveriges skogs- och mellanbygder.

